

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝΟΥ, Μόναχον

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Ένας όρισμός της συνειδήσεως, που θα χαρακτήριζε την ουσία της ως αμφιβολία, θα φαινόταν ίσως υπερβολικός. Δεν θα πρέπει όμως να λησμονήσουμε, ότι η νεώτερη φιλοσοφική σκέψη ξεκίνησε με την αμφιβολία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αμφιβολία αποτελεί την απόλυτη αρχή της φιλοσοφίας. Η συνεχής προσπάθεια υπερβάσεως αυτής της αμφιβολίας αποτελεί ένα ακόμη τεκμήριο της πραγματικότητας αυτής, που την ωνόμασα απόλυτη αρχή. Η καρτεσιανή αμφιβολία δεν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα¹ για την καθοριστική αυτή για τη φιλοσοφία αρχή. Ο Kierkegaard θα την επαναλάβει με έναν πιο αγωνιώδη και παράδοξο τρόπο: Πώς πρέπει να είναι πλασμένη η ύπαρξη, για να γίνει δυνατή η αμφιβολία;² θα ρωτήσει. Κι άλλοι θα προσπαθήσουν να διερευνήσουν την ιδεώδη δυνατότητα της αμφιβολίας στη συνείδηση³.

Με τη ριζική αυτή αμφιβολία ή σκέψη του Kierkegaard θέτει το πρωταρχικό ερώτημα για την αλήθεια και τη δομή της συνειδήσεως για άλλη μια φορά, αλλά αυτή τη φορά όχι σαν «άντικείμενο» λογικής διαδικασίας, αλλά ύπαρκτικής προτεραιότητας. Αμφιβολία και ύπαρξη, αν δεν ταυτίζονται, συνιστούν μιάν άξεχώριστη πρωταρχή που δεν έχει να κάνει με αποτιμήσεις λογικής συμβατικότητας, αλλά με το πάθος και την αγωνία, με την όποια η αμφιβάλλουσα ύπαρξη «επικοινωνεί» στη συνάντησή της με τον κόσμο.

Το πρόβλημα της αμφιβολίας συνδέεται με τη δομή της συνειδήσεως και αποτελεί ερώτημα για την ουσία της. Το πρόβλημα της δομής της συν-

1. Πρβλ. Hegel, *Geschichte der Philosophie, Sämtl. Werke*, hrsg. v. H. Glockner, Stuttgart 1949 έπ., 18, 69: *Man muß an Allem zweifeln, man muß alle Voraussetzungen aufgeben, um es als durch den Begriff Erzeugtes wiederzuerhalten.*

2. S. Kierkegaard, *Philosophische Brocken, Gesam. Werke*, Düsseldorf/Köln 1950 έπ., τμήμα 10, 153.

3. Ό.π. 153.

ειδήσεως αποτελεί μιὰ μορφή τῆς προβληματικῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσεως ἐκφράζει τὴν πορεία ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ἀποτελεῖ δηλαδή μιὰ ὄντολογικὴ δια-κίνηση.

Μιὰ συνείδηση, ποὺ δὲν τὴ χαρακτηρίζει ἡ ἀμφιβολία, διακρίνεται ἀπὸ μιὰ ἀμεσότητα, ἀλλὰ μιὰ ἀμεσότητα δὲν εἶναι παρὰ κάτι τὸ μὴ συγκεκριμένο. Τοῦτο γίνεται πιὸ φανερό, ἂν σκεφθοῦμε τὴ συνείδηση τῶν παιδιῶν. Ἡ ἀμεσότητα δὲν εἶναι ἀ-συνειδήτη, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφῶς καθορισμένη. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἀκόμη μαζί μὲ τὸν Kierkegaard ὅτι, ὅπου ὑπάρχει ἀμεσότητα δὲν ὑπάρχει σχέση, γιὰτὶ ὅπου ὑπάρχει «συνειδήτη» σχέση ἡ ἀμεσότητα αἶρεται⁴. Θὰ ἔλεγα λοιπὸν ὅτι ἡ συνείδηση ἐκφράζεται ὡς «σχέση». Συνείδηση σημαίνει συνείδηση κάποιου «πράγματος», προϋποθέτει ἢ ἀπαιτεῖ τὴ σχέση γινώσκοντος-γινωσκομένου, ὑποκειμένου-ἀντικειμένου. Ἡ λέξη «σχέση» κρύβει ὅμως κάτι π i ὁ β α θ ὺ ἀπὸ μιὰ ἀπλῆ σχέση ὑποκειμένου-ἀντικειμένου ὅπως θὰ τὴν καθόριζε ἡ παραδοσιακὴ σκέψη, καὶ τοῦτο τὸ π i ὁ β α θ ὺ βρίσκεται στὴν κατανόηση τῆς σχέσεως ὡς «ἀνακλαστικῆς» σχέσεως τοῦ νοουμένου ἀπὸ τὸν νοοῦντα, ἔτσι ὥστε ὁ νοῶν σὲ κάθε μορφή νοήσεως νὰ νοῇ κάτι δικό του. Αὐτὴ ἡ μορφή «σχέσεως» τῆς συνειδήσεως μᾶς δείχνει, ὅτι ἡ συνείδηση ἔχει μέσα τῆς τὸν χαρακτήρα τῆς αὐτο-συνειδήσεως.

Ὅταν λέμε πὼς στὴν ἀμεσότητα δὲν ὑπάρχει καμιά σχέση, ἐννοοῦμε κυρίως ὅτι ἡ ἄμεση συνείδηση «ἀντικειμενικοποιεῖται» καὶ δὲν «γνωρίζει» τὸ προβαλλόμενο ἀντικείμενο ὡς ἀντικείμενο, οὔτε πάλι αὐτὸ ποὺ τὸ ἀντικείμενο προβάλλει. Ἡ σχέση ἐδῶ γίνεται τυπικὴ, δὲν εἶναι σχέση «ἀνακλαστικῆς». Ἡ «ἀπλότης» τῆς σχέσεως εἶναι ἡ τυπικὴ σχέση τῆς ἀμέσου συνειδήσεως τοῦ παιδιοῦ, ποὺ στὴν ἀμεσότητα τοῦ ἀντικειμένου δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διαφοροποιῇ, νὰ ξεχωρίζη, νὰ δια-κρίνη. Ὅταν ὅμως ἡ σχέση γίνῃ «ἀνακλαστικὴ», δηλαδή σχέση μετοχῆς καὶ ἀμοιβαιότητος, τότε ἡ ἀμεσότητα αἶρεται. Στὴ θέση τῆς ἀπλῆς «ἐκδιπλώσεως» τῆς ἀμεσότητος ἔχομε μιὰ διπλῆ «ἐκδίπλωση» τῆς αὐτοσυνειδήσεως ὡς συνειδήσεως (κάποιου) καὶ ὡς αὐτο-συνειδήσεως.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποὺ τίθεται εἶναι : Πὼς αἶρεται ἡ ἀμεσότητα; Ἡ ἀπάντηση ποὺ δίνεται εἶναι : «Μέσῳ τῆς ἐμμεσότητος, ἡ ὁποία αἶρει τὴν ἀμεσότητα στὸ βαθμὸ ποὺ τὴν προϋποθέτει»⁵. Ἀρση καὶ προϋπόθεση τῆς ἀμεσότητος εἶναι δυὸ πλευρὲς τῆς ἴδιας ἐξελίξεως⁶. Τοῦτο γίνεται περισσότερο σαφές, ἂν ξανασκεφθοῦμε τὴ θέση : Στὴν ἀμεσότητα δὲν ὑπάρχει

4. Ὁ.π. 154.

5. Ὁ.π. 154 ἐπ.

6. Πρβλ. καὶ Hegel, *Wissenschaft der Logik*, ἐκδ. Glockner, ὁ.π. 4, 492. Περισσότερα γιὰ τὴ σχέση Kierkegaard - Hegel βλ. N. Thulstrup, *Kierkegaards Verhåltnis zu Hegel. Forschungsgeschichte*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1969.

«σχέση». Στὴν ἀμεσότητα ἡ νοοῦσα συνείδηση ἀντικειμενικοποιεῖται. Ἡ νόηση δὲν νοεῖται σὲ σχέση μετὰ τὴν ἴδια ὥς τὸ νοούμενο. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ἡ ἄμεση συνείδηση δὲν ἔχει «συνείδηση ἐαυτῆς» καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξέρει, πὼς χαρακτηρίζεται σὰν κάτι τὸ ἄμεσο, δηλαδή κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συμβῇ μόνο ἂν ὑπῆρχε «σχέση», μέσῳ τῆς ὁποίας καὶ θὰ «γνωρίζοταν». Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἔμμεση συνείδηση προϋποθέτει ἀναγκαῖα τὸν ἐαυτό της ὥς ἄμεση συνείδηση. Μόνο μετὰ τὴν προϋπόθεση αὕτη εἶναι δυνατὴ μιὰ «γνώση» γιὰ τὴν ἀμεσότητα ὥς ἀμεσότητα, καὶ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀμεσότητα αἶρεται καὶ προϋποτίθεται ἀπὸ τὴν ἐμμεσότητα· δηλαδή μόνο τόσο ὅσο ἡ ἀμεσότητα παρουσιάζεται ὥς αὐτὸ ποὺ ἔγινε.

Ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ αὕτη τῆς ἐναλλακτικῆς σχέσεως μεταξὺ ἄρσεως καὶ προϋποθέσεως, «αἶρεσθαι» καὶ «προϋποτίθεσθαι», μέσῳ τῆς ὁποίας «ἐμμεσότης» καὶ «ἀμεσότης» καθορίζονται σχηματικά, ἡ ἐρώτηση ποὺ τίθεται εἶναι : Πὼς καθορίζονται ἡ «ἐμμεσότης» καὶ «ἀμεσότης» ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου; Ἡ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι ἡ ἀμεσότης» εἶναι : ἡ πραγματικότητα. Καὶ στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι ἡ ἐμμεσότης» : ὁ λόγος. Μὲ τὸν ὅρο «πραγματικότης» πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τὰ πράγματα, δηλαδή τὸν κόσμον ποὺ ὑπάρχει γύρω μας καὶ εἶναι δοσμένος σ' ἐμᾶς. Ἡ «ἐμμεσότης» εἶναι ὁ λόγος. Ὁ λόγος λέγει «τί εἶναι κάτι»· δείχνει τὸ τί τῶν πραγμάτων, ἀποκαλύπτει θὰ λέγαμε τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Τὴν οὐσία ἐδῶ θὰ τὴν ἐννοήσωμε στὴν πρωταρχικὴ ἐννοιά της : ὡς εἶδος καὶ ἰδέα. Ἐπειδὴ μὲ τὸν λόγο πλησιάζομε τὴν οὐσία τοῦ ὄντος, γι' αὐτὸ ἡ γλῶσσα καθορίζεται ὡς ἰδέα. Πὼς ὅμως ἡ ἐμμεσότητα, ποὺ κατανοεῖται ὡς γλῶσσα, αἶρει τὴν ὡς πραγματικότητα κατανοουμένη ἀμεσότητα; Ὅταν μιλῶ γιὰ τὸ τί (ιδέα-οὐσία) τῆς πραγματικότητος, τοποθετῶ τὴν ἰδέα στὴ θέση τοῦ ἄμεσα νοουμένου ὄντος καὶ αἶρω τὴν πραγματικότητα, τὴν ἀμεσότητα τοῦ ὄντος. Ἐπειδὴ ὅμως στὸν λόγο ὑπάρχει πάντοτε μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ Εἶναι, προϋποτίθεται ὅτι τῇ στιγμῇ τῆς ἄρσεως τοῦ ἡ ἰδέα εἶναι πράγματι τὸ Εἶναι τοῦ νοουμένου ὄντος.

Μὲ τὴν ἐννοια τῆς «προϋποθέσεως» νομίζω ὅτι κερδίζομε κάτι σημαντικό, κερδίζομε ὅ,τι ἐγγυᾶται στὴ σκέψη ἡ πραγματικότητα τοῦ στοχασμοῦ της. Μόνο μὲ μιὰ προϋπόθεση εἶναι τὸ «σκεφθὲν» ἀπὸ τῆ σκέψη ἐπίσης (πραγματικὸ) ὑπάρχον, δηλαδή ἓνα «ἐν ἀληθείᾳ» συνειδητὸ καὶ παράλληλα ἀληθὲς «γνωρίζειν». Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἡ ἐννοια τῆς ἀγωνίας ὁ Kierkegaard θὰ πῇ : *Τὸ ὅτι ἡ σκέψη ἔχει πραγματικότητα ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα. Μὲ τὸν Καντ τούτη ἡ προϋπόθεση ἄρχισε νὰ ἀμφισβητῆται*⁷.

7. *Der Begriff Angst, Gesam. Werke*, τμ. 11 καὶ 12, 8. Βλ. καὶ τὴν ἐργασία μου *Zur Metaphysik des Ichs*, «Tijdschrift voor Filosofie» 1972, τεῦχος 3.

Ἡ προϋπόθεση, ἡ ὁποία εἶχε ἐγγυηθῇ τὴν πραγματικότητα στὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴν ἀρχαία σκέψη, δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθῇ στὴν ἀπαίτηση τῆς βεβαιότητας. Στούς κατοπινούς χρόνους γίνεται ἀβέβαιο ἂν ἔχη τὸ σκέπτεσθαι πραγματικότητα. Μιὰ σκέψη ὅμως, ποὺ εἶναι ἀβέβαιη γιὰ τὸ εἶναι τοῦ ἀντικειμένου ποὺ σκέφθηκε, δὲν εἶναι ἀληθής, μιὰ καὶ εἶναι περισσότερο ἀμφιβολία καὶ φέρνει μαζί της τόσο λίγο μιὰ γνώση ἀληθῆ, γιατί γνωρίζει μόνο τὴν ἀβεβαιότητά της. Ἄν δὲν λησμονήσωμε ὅτι ὁ Kierkegaard ζητᾷ νὰ θεμελιώσῃ τὴν «ιδεώδη δυνατότητα τῆς ἀμφιβολίας», τότε δὲν θὰ ἀπορήσωμε, ἂν τὴν ἐμμεσότητα, ποὺ εἶναι ἡ γλῶσσα, τὴν καθορίζῃ ὡς ἰδέα καὶ δὲν ἀφήνει νὰ κατανοῇται ὡς ἡ ἀληθὴς καὶ πληροῦσα τὴν οὐσία της συνείδηση, γιατί ἡ ἰδέα μόνο ὑπὸ μιὰ προϋπόθεση μπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ τὸ σκεφθὲν καὶ ὄχι ὁλότελα μόνη της. Αὕτῃ ἡ προϋπόθεση ὅμως πρέπει νὰ ἰδωθῇ κατὰ κάποιο τρόπο ὡς κάτι ἀμφίβολο. Τὸ ὅτι ἡ ἐμμεσότητα ἢ ἡ ἰδέα δὲν νοεῖται ὡς ἡ ἀληθὴς συνείδηση, γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸ ὅτι διατηρεῖται ὁ ὅρος συνείδηση στὸ φαινόμενο, ποὺ καθωρίσθηκε μὲ τὴν ἐμμεσότητα καὶ τὴ γλῶσσα.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τώρα εἶναι ποιὸς δρόμος ἀνοίγεται γιὰ ἓναν οὐσιαστικὸ καθορισμὸ τῆς συνειδήσεως; Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι κλειστὲς ὅλες οἱ δυνατότητες γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀληθινῆς οὐσίας τῆς συνειδήσεως; Γιατὶ ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι βέβαια ἡ συνείδηση, ὅπως δὲν εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἰδέα. Τί εἶναι λοιπόν; Εἶναι ἡ ἀντινομία. Ἡ ἀμεσότητα εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἡ γλῶσσα εἶναι ἡ ἰδέα, ἡ συνείδηση εἶναι ἡ ἀντινομία⁸. Ἔτσι ἔχομε τὸν πρῶτο οὐσιαστικὸ καθορισμὸ τῆς συνειδήσεως. Γιατὶ εἶναι ὅμως ἡ συνείδηση ἡ ἀντινομία; Ὁ Kierkegaard θὰ πῇ : Τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγὼ ἐκφράζω τὴν πραγματικότητα, ἡ ἀντινομία εἶναι παροῦσα, γιατί ὅ,τι λέω εἶναι ἡ ἰδέα. Παρὰ τὸ ὅτι μιλῶ γιὰ τὴν οὐσία τῆς πραγματικότητας, ὅ,τι λέω δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἀλλὰ ἡ ἰδέα.

Ἡ συνείδηση λοιπόν εἶναι ἡ ἀντινομία στὸ βαθμὸ ποὺ ἐκφράζει τὸ εἶναι τῆς πραγματικότητας ὡς τὸ «ἕτερον», ποὺ εἶναι ἀντίθετο πρὸς αὐτήν, δηλαδὴ ὡς τὴν ἰδέα. Ἄν ἡ συνείδηση ἐκφράζῃ τὸ ἀντίθετο πρὸς αὐτήν, τὸ ἕτερον, τότε αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει ἔχει χαρακτήρα διττό. Ἐνας τέτοιος διττὸς χαρακτήρας ἐκφράζει δύο ἐκδοχές, ἡ «διττότης» εἶναι ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ ἰδέα. Ἡ συνείδηση εἶναι ἡ σχέση. Τί σημαίνει σχέση; Μιὰ σχέση δείχνει πὼς «σχετίζεται» κάτι πρὸς ἓνα ἄλλο «πρᾶγμα», στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὴ σχέση μεταξὺ πραγματικότητας καὶ ἰδέας· καὶ ἀκόμα περισσότερο : ἡ συνείδηση εἶναι αὕτῃ ποὺ δημιουργεῖ τὴ σχέση.

8. *Philos. Brocken* 155.

ση μεταξὺ πραγματικότητας καὶ ιδέας. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα τῆς συνειδήσεως τῆς ἐπιτρέπει νὰ κινῆται διπλᾶ, μπορεῖ δηλαδὴ νὰ θέσῃ σὲ σχέση τὴν πραγματικότητα πρὸς τὴν ιδέα ἢ τὴν ιδέα πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ διπλῇ αὐτὴ δυνατότητα κινήσεως τῆς συνειδήσεως δείχνει τὸν ἀντινομικὸ χαρακτήρα της, γιατί γίνεται κατὰ ἓνα τρόπο, ὡς τὸ μέσον τῆς σχέσεως, τὸ σημεῖο «συγκρούσεως» πραγματικότητας καὶ ιδέας· γιατί τὴν ἴδια στιγμή πού ἡ πραγματικότητα διατυπώνεται μέσῳ τῆς γλώσσας, δηλαδὴ τῆς ιδέας, ἡ ἀντινομία εἶναι παροῦσα, καὶ τοῦτο γιατί δὲν «δίδεται» ἡ πραγματικότητα, ἀλλὰ κάτι ἄλλο : ἡ ιδέα. Στὸ βαθμὸ πὺν τὸ λεχθὲν εἶναι μιὰ ἔκφραση γιὰ τὴν πραγματικότητα τὸ θέτω σὲ σχέση μὲ τὴν ιδέα⁹. Παράλληλα γίνεται φανερὸ στὴ συνείδηση καὶ μέσῳ αὐτῆς, ὅτι ἡ ιδέα εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ συγχρόνως ἀναγκαῖα ὡς ἔκφρασή της. Ἡ ἀντινομία εἶναι καὶ πάλι παροῦσα.

Μὲ τὴν «ἀνακάλυψη» ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ ιδέας καὶ πραγματικότητας ἡ ἀντινομία τίθεται ὡς ὁ πρῶτος ὁρισμὸς της. Ἡ ἀντινομία πὺν τίθεται μέσῳ τῆς συνειδήσεως ἀποκαλύπτει συγχρόνως τὴν εὗρισκόμενη στήν ταυτότητα ιδέας καὶ πραγματικότητας —ἀναγκαῖα κρυμμένη στήν ἀμεσότητα— προϋπόθεση ὅτι καὶ ἡ ιδέα περιέχεται στήν πραγματικότητα. Αὐτὴ ἡ ἄμεση ταυτότητα πραγματικότητας καὶ ιδέας δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴ φύση της νὰ γνωσθῇ, νὰ γίνῃ δηλαδὴ ἀντικείμενο γνώσεως, γιατί ἂν γινόταν ἀντικείμενο μιᾶς συνειδήσεως, θὰ «ἤρετο» καὶ θὰ ἐτίθετο ὡς ἡ ἀντινομία, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἴδια ἡ συνείδηση. Μὲ ἄλλα λόγια : Ἡ Ἀρση τῆς ἔμμεσα προϋποτιθέμενης ταυτότητας καὶ γένεση τῆς συνειδήσεως γίνονται ταυτόχρονα. Ἡ συγχρονικότης ἐκδηλώνεται στήν πρόταση, ὅτι ἡ συνείδηση ὡς ἡ αὐτογνωρίζουσα σχέση ιδέας-πραγματικότητας εἶναι ἡ ἀντινομία.

Μὲ τὸ νὰ λέμε ὅτι ἡ οὐσία τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ ἀντινομία, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο. Ὁ Kierkegaard λέει ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἡ σχέση, τῆς ὁποίας «πρῶτη μορφή» εἶναι ἡ ἀντινομία. Ἀνακαλύπτοντας ἡ συνείδηση τὴ διαφορότητα μεταξὺ ιδέας καὶ πραγματικότητας, ἀναγκάζεται νὰ περιλάβῃ κάθε ἄποψη γιὰ τὸ εἶναι, δηλαδὴ κάθε ἐκδοχὴ γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ γιὰ τὴ γνώση, καὶ νὰ γίνῃ γνωστικὴ συνείδηση. Ἡ οὐσιαστικὴ λοιπὸν ἀλήθεια τῆς συνειδήσεως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «παριστάνειν» καὶ «γνωρίζειν». Ὅ,τι ὅμως καθορίζει τὴν ἀλήθεια τῆς συνειδήσεως, δὲν μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὸ καθορίσωμε.

Ἄς ἐξετάσωμε ὅμως καὶ τὴν ἄλλη ἐκδοχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πραγματικότητα καὶ ιδέα μποροῦν νὰ ἔλθουν σὲ σχέση ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη.

9. Ὁ.π. 155.

. . . Στο βαθμό που το λεχθέν είναι κάτι που γεννήθηκε από μένα, έθεσα σε σχέση την ιδέα με την πραγματικότητα. Για να γίνουν πιο σαφή όσα λέω, θα αναφερθώ και πάλι στον Kierkegaard : *Τή στιγμή που έρχονται σε σχέση ή ιδέα και ή πραγματικότητα φανερώνεται ή δυνατότητα*¹⁰. Το λεχθέν, ως κάτι που «γεννήθηκε από μένα», σημαίνει δημιούργημα της σκέψης μου και δείχνει την ιδέα σαν έκφραση της νόησης. Συλλαμβάνω το λεχθέν στον λόγο, την ιδέα, σαν κάτι που δεν δημιούργησα εγώ, αλλά σαν κάτι που μου δίνεται από τα πράγματα, τότε ξεφεύγει ή διαφορότητα μεταξύ πραγματικότητας και ιδέας σ' ένα χώρο άλλο χωρίς ουσία. 'Η ιδέα είναι τόσο πραγματικότητα όσο ή πραγματικότητα ιδέα. *Στην ιδέα όλα είναι πλήρη, όπως όλα στην πραγματικότητα αληθή.* "Οπως μπορώ να πω, ότι το άμεσο είναι αληθές, έτσι μπορώ επίσης να πω, ότι το άμεσο είναι πραγματικό. . . . Στην αμεσότητα είναι το πιο έσφαλμένο και το πιο σωστό εξ ίσου αληθινό. . . .¹¹

Στη διαφορότητά της και σε σχέση με την πραγματικότητα ή ιδέα κατανοείται ως ή δυνατότητα αυτού, το οποίο είναι το προτιθέμενο όν ως προς την πραγματικότητα. Έχομε να κάνω με μια ακόμα έννοια : *τὴ δυνατότητα*. 'Η δυνατότητα είναι δεμένη—και με σαφείς προϋποθέσεις— με το «θέτω σε σχέση». Θα προσπαθήσω να εξηγήσω τούτη τη σχέση ιδέας-πραγματικότητας ἐν αναφορᾷ με τὴ δυνατότητα. 'Η δυνατότητα, που κατανοείται καλύτερα, ἂν σκεφθοῦμε τὸν αὐθόρμητο τρόπο ἐκφορᾶς μιᾶς ιδέας, είναι ὅ,τι ἓνα πρᾶγμα είναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι. 'Εκφράζει δηλαδή τὸ τί ἐνὸς πράγματος ἢ τὴν οὐσία του. 'Εκφράζοντας ὁμως τὴν οὐσία ἐνὸς πράγματος, ἔχει ἀναγκαῖα τὸν χαρακτήρα τῆς γενικότητας. 'Η δυνατότητα ἔτσι ἀναφέρεται στὸ γενικὸ ἢ στὸ πρᾶγμα, στὸ βαθμὸ που δὲν εἶναι ἡ ἴδια τοῦτο τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο στὸ βαθμὸ που μοιράζει τὸ εἶναι της με πολλὰ ἄλλα τοῦ ἰδίου εἴδους, με ἄλλα λόγια ἀναφέρεται στὸ τί τῆς ἴδιας. Τὸ «τί» ὁμως εἶναι ἡ ιδέα, τῆς ὁποίας τὸ εἶναι συνίσταται στὴν αὐθόρμητη ἐκφορὰ ἀπὸ τὴ σκέψη. Σ' ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία ἡ ἀντινομία ὑπάρχει λανθάνουσα.

Φανερώτερη θὰ γίνῃ τούτη ἡ ἀντινομία, ἂν θελήσωμε νὰ ἐπιμείνωμε λίγο περισσότερο. 'Η *δυνατότητα* ἀναφέρεται στὸ εἶναι ἐνὸς πράγματος, στὸ βαθμὸ που ἔχει διατυπωθῇ ἀπὸ τὴ σκέψη, δηλαδή στὴν οὐσία του. 'Η *πραγματικότητα* ἀναφέρεται στὸ εἶναι τῶν πραγμάτων, στὸ βαθμὸ που αὐτὰ εἶναι πραγματικά. Τοῦτο σημαίνει : *Δυνατότητα καὶ πραγματικότητα δὲν εἶναι διαφορετικὲς στὴν οὐσία, ἀλλὰ στὸ εἶναι*¹².

10. *Ο.π. 155.

11. *Ο.π. 155.

12. *Ο.π. 71.

Ἡ διαφορότης ὡς πρὸς τὸ εἶναι μεταξὺ δυνατότητας καὶ πραγματικότητας πλησιάζει τὴν ἀντινομία, στὸ βαθμὸ πὺν ἡ πραγματικότητα ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἄρση τοῦ ἀκόμη μὴ πραγματικοῦ τῆς δυνατότητας, ὅπου τὸ δυνατό (ὄχι μόνο τὸ δυνατό πὺν ἀποκλείεται, ἀλλὰ ἰδιαίτερα τὸ δυνατό πὺν γίνεται ἀποδεκτὸ) ἀναγνωρίζεται στὴ στιγμή ὡς ἓνα μηδέν, πὺν γίνεται πραγματικό· γιατί μέσω τῆς πραγματικότητας μηδενίζεται ἡ δυνατότητα¹³.

Οἱ θέσεις αὐτὲς μᾶς ὡδηγοῦν στοὺς ἐξῆς συλλογισμοὺς : Ἡ δυνατότητα κατανοεῖται ὡς τὸ αὐθόρμητο τῶν ἰδεῶν, μὲ ἄλλα λόγια τῆς ἔννοιας. Ἡ πραγματικότητα, ὡς ἡ μηδενισθεῖσα δυνατότητα, εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ εἶναι τῆς δυνατότητας ὡς σκεφθέντος εἶναι, δηλαδή εἶναι ὁ μηδενισμὸς τῆς ἔννοιας. Ἡ πραγματικότητα ἀποκαλύπτεται ὡς αὐτὸ πὺν ἡ ἔννοια ξεπερνᾷ. Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ στιγμή τῆς πραγματικότητας, πὺν «εὐνοεῖ» τὸν «μηδενισμό» ἢ τὴν ἄρση τῆς ἔννοιας; Τὸ εἶναι τῆς πραγματικότητας διαφέρει ἀπὸ τὸ εἶναι τῆς δυνατότητας ὡς πρὸς τὸ ὅτι τὸ ἀκόμα μὴ πραγματικό εἶναι τοῦ ὡς δυνατοῦ παρουσιασθέντος περιεχομένου, εἶναι στὴν κατάσταση τῆς πραγματικότητας. Τὸ ὡς δυνατόν παρουσιασθὲν περιεχόμενο εἶναι ὅμως κάτι, ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ πολλά, ὅπως π.χ. τὸ ἀνθρώπινο εἶναι στοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἔχει τὸν χαρακτήρα τῆς καθολικότητας. Στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι τὸ καθολικὸ τοῦ περιεχομένου μοιρασμένο στὰ ἐπὶ μέρους, στὶς πραγματικὰ ὑπάρχουσες ἐπὶ μέρους οὐσίες. Καὶ ἐν τούτοις ἡ καθολικότητα τῆς οὐσίας εἶναι, ὡς πραγματικότητα, μοιρασμένη στὸ ἐπὶ μέρους, ὅπως ἀντιθέτως τὸ ἐπὶ μέρους εἶναι ὡς εἶναι στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀχώριστη μὲ τὴν πραγματικότητα κίνηση τοῦ ἐπὶ μέρους εἶναι ἡ αἰτία πὺν κάνει τὴν πραγματικότητα νὰ «προσελκύη» πρὸς αὐτὴν τὴν ἄρση ἢ τὸν μηδενισμό τῆς ἔννοιας ἢ τοῦ καθολικοῦ, ἔτσι ὥστε τὸ ἐπὶ μέρους μέσω τῆς μερικότητάς του γίνεται ὁ μηδενισμὸς τῆς ἔννοιας¹⁴, ὅπως καὶ τοῦ καθολικοῦ.

Τὸ ἀντιλεγόμενο, πὺν ὑπάρχει μεταξὺ δυνατότητας καὶ πραγματικότητας, εἶναι τὸ ἐξῆς : Στὸ βαθμὸ πὺν τὸ πρᾶγμα εἶναι δυνατό, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ ἴδιο πὺν παριστάνεται στὸ πραγματικό τοῦ εἶναι· στὸ βαθμὸ πὺν τὸ πρᾶγμα εἶναι πραγματικό, εἶναι τὸ ἀληθινὸ πραγματικό τοῦ εἶναι, πὺν δὲν ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο σκέψης, δηλαδή αὐτὸ πὺν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο σκέψης.

Ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότητα γίνεται ἀντικείμενο τῆς σκέψης, τὴν ἴδια στιγμή γίνεται δυνατότητα, γιατί *κάθε γνώση γύρω ἀπὸ τὴν πραγματικό-*

13. Ὁ.π. 70.

14. Ἀντίθετη ἡ θέση τοῦ Hegel, *Wissenschaft der Logik* 5, 51. Πρὸβλ. καὶ Thulstrup, ὁ.π.

τητα είναι δυνατότητα¹⁵. και μιὰ σκεφθεῖσα πραγματικότητα είναι μιὰ δυνατότητα¹⁶. Τὸ Εἶναι ὅμως ποὺ ὑπάρχει σὲ κάθε ἔκφραση ἐκφράζει τὸ Εἶναι μὲ τὴν ἔννοια τῆς πραγματικότητας καὶ ὄχι τῆς δυνατότητας. Ἔχομε καὶ ἐδῶ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν ἀντινομία παροῦσα. Ἡ ἀντινομία μὲ ἄλλα λόγια μεταξὺ δυνατότητας καὶ πραγματικότητας παραμένει ὡς ἀντινομία καὶ μεταξὺ «εἶναι» καὶ «σκέπτεσθαι», δηλαδή τῆς οὐσίας τῆς συνειδήσεως.

Θὰ ἔλεγα συνοψίζοντας, ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἡ ἀντινομία μεταξὺ πραγματικότητας καὶ ιδέας. Ἡ συνείδηση εἶναι, ὅταν ὑπάρχει ἡ ἀντινομία. Ἀλλὰ ἡ ἀντινομία δὲν εἶναι ἀκόμη, ὅταν ὑπάρχει ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ ιδέα. Ἔχομε λοιπὸν νὰ κάνωμε μὲ τρία πράγματα : Τὴν πραγματικότητα, τὴν ιδέα καὶ τὴ συνείδηση. Ὅτι δίνει τὴ δυνατότητα γιὰ τὴ σχέση πραγματικότητας καὶ ιδέας εἶναι ἡ σκέψη : Σκέψη εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς σχέσης, ἡ συνείδηση εἶναι ἡ σχέση, τῆς ὁποίας πρώτη μορφή εἶναι ἡ ἀντινομία¹⁷. Ἡ σκέψη εἶναι ἡ σχέση ιδέας καὶ πραγματικότητας στὴ δυνατότητά της. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πλησιάζομε κάπως στὴν ἐρώτηση ποὺ θέσαμε στὴν ἀρχή : Πῶς πρέπει νὰ εἶναι φτιαγμένη ἡ συνείδηση, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμφιβολία.

Ἄς μείνωμε στὶς τρεῖς ἔννοιες : σκέψη, συνείδηση, ἀμφιβολία. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ δύο προϋποθέσεις : Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἡ ἀμφιβολία εἶναι καθοριστικὴ τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ συνείδηση προϋποθέτει τὴ σκέψη. Ἡ δυνατότητα τῆς ἀμφιβολίας βρίσκεται στὴ συνείδηση, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία εἶναι μιὰ ἀντινομία, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται μέσῳ μιᾶς διχοτομίας καὶ ἡ ἴδια ἐκφράζει μιὰ διχοτομία¹⁸. Ἡ δεύτερη προϋπόθεση βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ συνείδηση στὸ Εἶναι της εἶναι ἐνδιαφέρον. Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐνδιαφέροντος ἔχομε ἕναν ἀκόμα ὀρισμὸ τῆς συνειδήσεως. Ἡ συνείδηση δὲν εἶναι οὔτε ἡ πραγματικότητα οὔτε ἡ ιδέα, εἶναι αὐτὴ ποὺ θέτει σὲ σχέση αὐτὰ τὰ δύο Εἶναι, δηλαδή ἕνα «μέσο», ἕνα «σημεῖο», ὅπου συναντῶνται ιδέα καὶ πραγματικότητα. Ἡ συνείδηση εἶναι ἐνδιαφέρον.

Ἄν δοῦμε τὸ ὅλο θέμα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος, τότε ἡ σκέψη ὡς προϋπόθεση τῆς συνειδήσεως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ποῦμε ὅτι : ἡ σκέψη εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον. Τὸ εἶναι τῆς σκέψης δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸ ἐνδια-

15. *Abschließende unwissenschaftliche Nachschrift zu den Philosophischen Brocken* 2, 17.

16. Ὁ.π. 22.

17. *Philos. Brocken* 156.

18. Ὁ.π. 155.

φέρον ὡς κάτι ἀντικειμενικὸ οὔτε στὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἀναπτύσσεται μεταξὺ δύο ὑπάρξεων. Καὶ στὶς δύο μορφές ἐνδιαφέροντος ἡ ἀμφιβολία εἶναι παροῦσα. Ἀντίθετα ὅταν δὲν ὑπάρχη καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο μορφές ἐνδιαφέροντος, ἡ ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει. Θὰ ἔλεγα ὅτι ὅπου ὑπάρχει μιὰ σχέση, ὑπάρχει ἐνδιαφέρον, καὶ ἐνδιαφέρον ὑπάρχει στὴ «διαμάχη» πραγματικότητας καὶ ιδέας — καὶ ἡ διαμάχη ἀποτελεῖ «γίγνεσθαι» καὶ οὐσία τῆς συνειδήσεως. Μόνο στὸ κλίμα τοῦτο εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμφιβολία.

Ἡ ἀλήθεια τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ ἀντινομία, ἥ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο, «τὸ μὴ γνωρίζειν». Στὴν ἀρνητικὴ τούτῃ θέσῃ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον, εἴτε ἀντικειμενικὸ εἴτε ἐνδιαφέρον μεταξὺ δύο ὑπάρξεων, εἶναι ἡ θετικὴ θέσῃ, τὸ θετικὸ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεως. Ἡ συνείδηση εἶναι τὸ μεταξὺ, τὸ μεταξὺ ιδέας καὶ πραγματικότητας, τὸ μεταξὺ σκέψης καὶ Εἶναι. Ἀντίθετα στὴν ἀμεσότητα τίθεται ἡ συνείδηση ὡς τὸ «μεταξύ». Αὐτὸ τὸ «μεταξύ» δὲν εἶναι κανένα τρίτο «τί», ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ «πρὸς ἑαυτὴν» σχέση σκέψης καὶ Εἶναι.

Τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ μεταξὺ «περατώνει» τὸ Εἶναι τῆς συνειδήσεως. Σ' αὐτὸ τὸ Εἶναι ἡ συνείδηση εἶναι «ἀτελεύτητη», δηλαδὴ ἐνδιαφέρεται μ' ἓναν τρόπο ἀπόλυτο. Ἡ συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται παρὰ ὡς ἀπόλυτο ἐνδιαφέρον, διαφορετικὰ μηδενίζεται. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο τῆς συνειδήσεως δὲν ἐκφράζεται ὅμως ὡς «γνωρίζειν» ἢ ὡς θέληση Γνώσης, ἀλλὰ ὡς θέληση Εἶναι. Ἡ συνείδηση σὲ τελικὴ ἀνάλυση, μὲ τὸ ἀπόλυτο ἐνδιαφέρον της, τείνει «πρὸς ἑαυτήν». Ἡ ἀμφιβολία ἀρχίζει ὡς ἄρνηση αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος, ὡς μηδενισμός, δηλαδὴ ὡς ἄρνηση αὐτῆς τῆς θελήσεως νὰ εἶναι.

EXISTENZ UND ZWEIFEL

DAS PROBLEM DER STRUKTUR DES BEWUSSTSEINS

Zusammenfassung.

Für die moderne Philosophie ist der Zweifel ein «absolutes Prinzip». Das Problem des Zweifels verbindet sich mit der Struktur des Bewußtseins und wird zur Frage nach seinem Wesen. Das Bewußtsein spricht sich als «Beziehung» aus. Die Beziehung offenbart, daß das Bewußtsein in sich den Charakter des Selbst-Bewußtseins hat. Unmittelbarkeit und Mittelbarkeit befinden sich in einer reflexiven Beziehung im «Raum» des Bewußt-

seins. Vom Inhalt her spricht sich die Unmittelbarkeit als (die) Wirklichkeit und die Mittelbarkeit als (die) Idee aus. Wie aber bestimmen wir das Bewußtsein? Der Begriff der Antinomie zeigt das dramatische Ereignis des Bewußtseins als Selbstbewußtsein.

Das Bewußtsein als «Beziehung», als Beziehungsmöglichkeit zwischen Wirklichkeit (Unmittelbarkeit) und Idee (Mittelbarkeit) ist der Raum des «Anstoßes» dieser zwei Kategorien, d.h. es wird ein antinomischer Raum. Die Gleichzeitigkeit drückt sich in dem Satz aus, daß das Bewußtsein als die selbstbewußte Beziehung zwischen Idee und Wirklichkeit die Antinomie ist. Wir müssen betonen, daß die Idee ebenso Wirklichkeit wie die Wirklichkeit Idee ist. Gibt es aber auch eine Relation der Idee-Wirklichkeit in Beziehung auf die Möglichkeit? Die Möglichkeit spricht das *W a s* einer Sache oder seines Wesens aus. Die Möglichkeit bezieht sich auf das Sein einer Sache. Die Wirklichkeit bezieht sich auf das Sein der Sachen solange diese *w i r k l i c h* sind. Das bedeutet, daß Möglichkeit und Wirklichkeit nicht verschieden nach ihrem Wesen, sondern nach ihrem Sein sind.

Besteht eine Antinomie zwischen Möglichkeit und Wirklichkeit, zwischen Sein und Denken, d.h. innerhalb des Wesens des Bewußtseins? Das Bewußtsein ist die Antinomie zwischen Wirklichkeit und Idee. Das Bewußtsein ist weder die Wirklichkeit noch die Idee, es ist das, was die beiden in Beziehung setzt, d.h. es ist ein «Mittel», ein «Punkt», wo Idee und Wirklichkeit sich treffen. Das Bewußtsein ist das *Z w i s c h e n* der Idee und der Wirklichkeit, das Zwischen des Denkens und des Seins. Dieses konkrete Zwischen «beendet» das Sein des Bewußtseins. In diesem Sein ist das Bewußtsein «unbeendet», d.h. interessiert sich mit einer absoluten Art. Das Bewußtsein kann sich nur als absolutes Interesse ausdrücken, anders annulliert es sich.

Dieses Interesse des Bewußtseins zeigt sich aber nicht als Erkennen oder Wille zum Erkennen, sondern als Wille zum Sein. Der Zweifel beginnt als Negation dieses Interesses, als Annullierung, d.h. als Negation dieses Willens zum Sein.

München

Stavros Panou